

SÖTÉR ISTVÁN

VÖRÖSMARTY MIHÁLY*

A kor, melynek Vörösmarty Mihály a gyermeke volt, a magyar történelem legszebb, legtöbbet ígérő korszakainak egyike: a reformkor — Kossuth és Széchenyi kora, és Eötvös József, majd Petőfié, a fiatal Aranyé és Jókaié is, akinek regényei mindig ezekhez az évtizedekhez térnek vissza, mintha mindaz, amit Világos után és a kiegyezéssel élt meg a nemzet, már nem ennek a hazának igazi arcát mutatná, mert ez az arc növekvő fényvel, az 1820-as évektől, a forradalom és a szabadságharc éveigi világított, s akkor utolsó lobbanással borult sötétbe. Történelmünk e folyamatos, növekvő kifényesedésének, majd elsötétülésének drámáját híven mondja el Vörösmarty egész költészete, a *Zalán* csataképeitől és hősidilljeitől, a *Szózat* életet és halált egyforma eltökéltséggel választó véghelyzetén át, a *Vén cigány* tragikus látomás-sorozatának összegezéséig.

Összegező költészet a Vörösmartyé, s ezért válhatott az egész nemzet költészetéé is: újból és újból összefoglalja kortársainak hitét és reményeit, megrendültségeit és tragédiáit. Aki majd igazán újat kezd, s a szintézis helyett a forradalmat választja: Petőfi lesz az — de Petőfi sem lehetett volna nagy költővé Vörösmarty nélkül.

Az életben is, a művészetben is, csak a nagyság válthatja ki a még nagyobbat, poshadásból, tévelygésből, törpeségből nagyság nem születhetik. Rosszul tesszük, ha költészetünk olyan titánjai körül, amin Petőfi, Ady, József Attila, valamiféle irodalomtörténeti sivatagot hozunk létre mesterségesen. Ők mindhárman nagy, sőt, nagyságban velük versengő kortársak közül emelkedtek ki, egészen nagyok közül váltak még nagyobbakká. Petőfi nagyságához Vörösmartyé és Aranyé járult hozzá, Adyéhoz Babitsé, Kosztolányié, József Attiláéhoz pedig több kortársi nemzedéke is. A három legnagyobbat nem nagyítjuk meg azzal, ha társaikat kisebbítjük.

Az ember és a nemzet élete azonban nemcsak költészetből áll, s a reformkor nagyságát sem csupán Katona József, Berzsenyi, Kőlcsey rendkívüli költői jelentősége adja meg. Az elmaradott országok mindig a nagy ellentétek országai is. Az 1848 előtti évtizedek Magyarországon olyan vállalkozások valósulnak meg, melyek diszükre válnának a legműveltebb országoknak is. Lánchíd épül, Akadémia születik, Vásárhelyi Pál az Aldunát szabályozza, s megteremti a Tisza-völgy szabályozási tervét; Jedlik Ányos dinamója, Reguly Antal finn-ugor kutatásai, a régészet kezdetei, a Nemzeti Színház és a Nemzeti Múzeum felépítése: mindez a politikai hatalom segítségével nélkül, sőt, annak ellenére valósul meg. Ennek a hatalomnak érdeke, hogy az ország bőségesen és olcsón kiszolgáló éléskamra maradjon, Metternich annál biztosabbnak érezheti rendszerét, minél műveltelembb az ország. És Magyarország gazdaságilag, műveltségileg valóban Európa legelmaradottabb területei közé tartozik: egy régebbi hasonlatommal élve: nem a Lánchíd kő- és vasszerkezete, hanem a Pestet Budával összekötő hajóhid fapallója illik hozzá. Ami akkor létrejött, azt nem az állam hozta létre — nem is volt akkor magyar állam, a szó modern értelmében — hanem a közönség, helyesebben: egy maroknyi zseniális és önzetlen, a haladásért és hazajáért rajongó férfi. Ezek közé tartozik Vörösmarty is, aki nemcsak költő, hanem a magyar nyelv érdekében az akadémiai nagyszótár, a helyesírás, a mesterségi szavak gyűjtésének munkása is, a nemzeti színjátszás érdekében pedig dramaturg, a színjátszási elmélet kidolgozója, fordító, s az előadandó művek válogatója. Az épülő Lánchíd és a megnyíló Vaskapu korát kell Vörösmarty mögött látnunk ahhoz, hogy szerepét és helyét jól láthassuk.

Vörösmartynak nem a tehetségével fölérő, de az emberi és a társadalmi habitusával rokon emberek változtatták át az akkori országot elmaradottból korszerűvé, barbárból művelté,

* Elhangzott Székesfehérvárott 1975. december 1-én a Vörösmarty Mihály születésének 175. évfordulója alkalmából tartott emlékünnepeken.

feudálisból polgárvá, falusiasból városiassá. Hyen, Vörösmartyhoz hasonló, nemesből lett értelmiségiek, akik nem a földjükből, hanem a tollukból, a szakmájukból éltek, intézők, ügyvédek, papok, tanárok, tanítók, orvosok, mérnökök. Amit ma elkötelezettségnek nevezünk, azt valamikor honszeretetnek hívták, s hány ilyen honszerető életpálya indult el Fejér megyében is, az olyan szerény, gazdatiszti otthonokból, vályogfalú kúriákból, amilyenben Vörösmarty megszületett, s élete egy részét töltötte, nevelésködéssel, jogyakornoki, majd már Pesten szerkesztői munkával, Világos után pedig megyéjébe visszahúzódtan haláláig, mely a pesti Váci utca nemrég elbontott bérházában érte. Szűkösség és rajongás: Vörösmarty korának magyar társadalmát mindkettő jellemezte. Grófnék hullottak előtte térdre a balatonfüredi sétány porában — árvaít azonban csak országos adakozásból lehetett felneveltetni, és Deák Ferenc felhívása nyomán ez a gyűjtés politikai tüntetéssé is bontakozott ki, az osztrák császári abszolutizmus ellen.

Vörösmarty nem csupán magyar jelenség volt, hanem egy egész Európán végighullámzó nagy irodalmi mozgalomnak, a romantikának is részese. A költészet, az egész művészet megújításának ez a nagy vállalkozása — a romantika — a régi világ letűnt életérzése helyébe hozta az újnak kifejezését, új esztétikát és bölcséletet, a nemzet fogalmának magasba emelését, történelem kultuszát, a tájak sokat mondó lelkének megszólaltatását, a regényességet, és egy ismeretlen világnak, a népköltészetnek felfedezését is. Vannak, akik elítélik a romantikát a múltba, az álmokba menekülés miatt. Igen, ha az álom a cselekvés pótléka, úgy a romantika méreg, s nem orvosság. De ha a múlt és az álom elvesztett önmagunkat szerzi vissza: úgy a romantika hatékony orvosság, nem pedig méreg. A magyar romantika a múlt és az álom segítségével szerezte vissza az elvesztett jelent, s bizonyos, hogy Vörösmarty messzire merészkedett egy színes, keleties álomvilág tájaira. A magyar történelem elképzelt tájai voltak ezek, délszigeti égbolt alatt, tündérvölgyi szivárványok színeiben, és — kortársi kritikusanak, Toldy Ferencnek szavaival — „napkeleti hévtől keresztül hatva, a boldog Arábiának minden fűszer illatit” lehelőn. Az éjszaka zenéje ez a költészet, mintegy előlegezven Bartók éjszakai zenéit, különösen a Csongor és Tünde záróstrófájában: „Éjjel van, az éj rideg és szomorú, Gyászosra hanyatlik az égi ború, Jőj, kedves, örülni az éjbe velem, Ébren maga van csak az egy szerelem”.

Az álom igazi feloldása, megmentése azonban mégis: az ébredés. Ébredve tudjuk csak, hogy álmotunk, s az álom megjutalmazott. Így ébredett Vörösmarty is, keleties, fűszeres álmaiból, hisz körülötte ébredezett lassan az egész ország. Ennek az ébredésnek köszönhetjük *A merengőhöz* legszebb sorait, a zöld ágára visszatérő madár képét, a „holt fény s ködvárak” közül kibontakozó magyar élet vállalását.

Mielőtt azonban ennek az ébredésnek és vállalásnak következményeit számba vennők, vissza kell még tekintenünk mindarra, ami megelőzte. Vörösmarty az 1840-es években jutott el költészetének csúcspontjára, a Liszt Ferenchez szóló ódával, és még inkább a *Gondolatok a könyvtárban* dilemmák közt megoldást kereső töprengésével. A *Szózat* — 1836-ból — megelőzi és előlegezi ezeket a teljesítményeket — az *Előszó* és a *Vén cigány* pedig, már az 1850-es években, a szintet megtartva, az utolsó mondanivaló telítettségével, a végső üzenet némi talányosságával és zaklatottságával hangzik el. Hiszen a költők hatyudalai mindig a legteljesebbet, a legtöbbet összefoglalók — és ugyanakkor azt is érezni rajtuk, hogy nem lesz folytatásuk.

Ha az 1840-es évek magaslatáról, a *Gondolatok a könyvtárban* eszmei és művészi szintjéről tekintünk alá, úgy a fiatal Vörösmarty álmokköltészetét olyan szakasznak tekinthetjük, mely a *Zalán*nal kezdődik, s mintegy a *Csongor és Tündével*, tehát 1830 körül ér véget. Ezt követi a romantika szenvedélyes kibontakozásának szakasza, a *Két szomszédvár* búcsúja az epikától, s a drámák: a *Vérnász*, a *Marót bán*, a *Czillei és a Hunyadiak*, majd a Shakespeare-fordítások — és ebből a korszakból való s *Szép Ilonka*, a *Szózat*, *Az árvai hajós* és a *Gutenberg albumba* is.

A *Szózat*, melynek költőjeként Vörösmartyt a közvélemény elsősorban számon tartja, szinte önként kínálkoznak a pálya csúcsául. Ez a még oly fontos, össznemzeti érvényű költemény azonban Vörösmarty legjobb munkáinak mégis inkább a nyitánya, semmint a betetőzése. Kőlcsey *Himnuszától*, a *Szózat*on át, Petőfi *Nemzeti daláig*: ez a három vers, hármas hangzatként fogja össze a reformoktól a forradalomig vezető utat, s szólaltatja meg egy olyan kor lelkét, melyben a nemzet és a haladás eszméi a legszorosabban összetartoznak.

1825-től, a *Zalán* megjelenésétől és az Akadémia alapításától szokták számitani a reformkornak, helyesebben, a 48-as forradalom nyitányának alig negyedszázadát. A történelem néha egyesíti a megtartást és a szakítást: Petőfi forradalma szakít mindazzal, ami megelőzte, és meg is tartja mindannak legjavát, amivel szakított. Petőfi, 1848-ban politikai vitában kerül szembe Vörösmartyval, aki pedig valamikor az ő költői útját egyengette, s olyankor hitt benne, amikor még barátai közül is kevesen mertek benne hinni. Ez a vita nem jelentett gyűlölséget, sem torzsalkodást: Vörösmarty már a kezdő Petőfinél is fölismerte, hogy más utakon jár, mint ő, Petőfi pedig akkor lett volna hűtlen Vörösmartyhoz, ha nem a maga útját járja. Viszonyuk sem alá- vagy fölrendelt, hanem egymást föltételező. És ugyanígy a forradalom és a meg-

előző, előkészítő évtizedek viszonya is. A kortársak nem érzik — s talán érezniök nem szabad — egymást akár barátként, akár ellenségként feltételező, történelmi szerepüket — de ez talán az egyetlen viszonylat, melyben az utókor világosabban lát, mint a kortársak.

A *Zalán* csataképei, monumentális, néha megemészthetetlenül egymásra halmozott tömegjelenetei, s az ellentpontjaikként feltűnő idillek — mint pl. Hajna fűrdése, Bors vadász-epizódja a megsebzett ünövel, a délszaki tündér jelenései, az erdő költészete stb. — hogyan illeszkednek ezek össze Széchenyi felajánlásával az Akadémia megalapítására? Széchenyi cselekedete túlzott, de nem teljességgel alaptalan aggodalomból fakadt: a magyar nyelv elsorvadása a nép elsorvadását hozná magával, az Akadémiának tehát a magyar nyelv őrzőjévé kell válnia. A Széchenyiről ekkor még mit sem tudó Vörösmarty pedig úgy gondolkodott, hogy a magyar történelem feledésbe merülése a nemzet megszűnését jelentené, tehát felolvasását Metternich és a Habsburgok őrbirodalmában. Nyelv és történelem: íme, a forradalmat előkészítő korszak alapkérdései — és nemzeti tudatunk legfőbb kérdései is, mindmáig. Vörösmarty mindkettőt egysítette a *Zalánban*: Csokonai és Berzsenyi óta a magyar költői nyelv olyan teljesítményeit vívta ki, mint kevesen azóta. Ha ezt a zsúfolt, vulkánikus művet valamihez hasonlítani próbáljuk, úgy legmodernebb költészetünk sajátos, epikai alkotásaira gondolhatunk, melyek akár Weöres Sándornál, akár Juhász Ferencnél, és akár tudatosan, akár öntudatlanul, a *Zalánban* megtestesült költészeti elvet teremtik újjá. De kínálkozik egy másik, eléggé távoli, ám kortársi rokonság is: Vörösmarty évtizedeinek összeurópai történelmi festészete, s elsősorban Delacroix-é. A múlt század első évtizedei teremtek meg az epikus csataképfestészetnek azt a műfaját, melyben a romantika történelmi nosztalgiai kielégülhetnek. Ha Delacroix ilyen festményeire gondolunk, úgy bennük a kompozíció obligát pátoszán túl, elsősorban a részletek bensősége ragad meg bennünket, az áhitatos, gyengéd — más szóval: idillien festői — részletek, melyekben előzményeire ismer majd az eljövendő festészeti impresszionizmus. Ilyen intim és festői részletekben a *Zalán* ugyancsak bővelkedik: a monumentális történelmi festészet nagyméretű vásznai helyett a magyar kultúra a *Zalán* epikájával felelt a romantika kihívására. Van azonban még valami, ami a *Zalánt*, ezt a csaknem elfeledett és oly kevesek olvasta művet a modern költészettel összekapcsolja. Brillians tanulmányában Babits már csodálattal jellemezte Vörösmarty antik versformáinak, hexamétereinek hasonlíthatatlan zeneiségét, képlékeny lágyságát és idomuló rugalmasságát. Hol találkoztunk nemrég e klasszikus versforma, hasonlóan bravúros felhasználásával? Radnóti Miklósnál — mégpedig nem csupán korai, klasszicizáló verseiben, de eklogáinak érett korszakában is. Radnóti klasszikus formáinak Vörösmarty az igazi forrása. A fasizmus nyomása alatt tehát — nem ok nélkül — ugyanaz a formai ízlés vált időszerűvé, mely a Szentszövetség nyomása alatt alakult ki.

A történelem nem válhatik dekorációvá, s nem maradhat meg álomnak. A *Zalánban* felidézett történelem: álombeli, Vörösmarty pedig, miután a romantika álmainak erdejébe már túl mélyen is behatolt, azt a történelmi hőst keresi, aki a multat a jelenben is időszerű magatartással egyesítené; Zrínyiben találja meg, eposzának egyik ihletőjében, aki ezentúl a reformkori költő eszményévé válik. A honfoglalás ossziáni, tündérvilági festményétől azonban még hosszú út vezet a jelenbe: Vörösmarty a történelmet egyideig a szélsőséges szenvedélyek korlátlan terepének látja — így látták ezt a francia romantikusok, de gyakran így látta Petőfi is. A két szomszédvárban megjelenik a magyar romantika tragikus hőse, akit Eötvös és Madách műveiben még oly sok meghasonlott, világfájdalmas rokona fog követni. Ha azonban elébb álomnak, majd pedig a szenvedélyek önkívületének látszott is a történelem, annak mielőbb gondolattá kellett átalakulnia. Legnagyobb költőinknél a történelem ábrázolása szükségszerűen történelembőlcselletté torkollik: a magyar filozófiai gondolkodást nem a katedrákon, hanem a költészetben találjuk meg. Vörösmarty útja az álomtól a szenvedélyen át a gondolatig vezet, mely egyszersmind cselekvés is — annyira az, hogy a Liszt Ferenc-óda nagy összegezése a „bús idők homályát” idéző ossziáni fuvalahangtól és a riadozó diadalénektől egyenest a „tisza szenvedély” ébresztésébe csap át, mely a „nagy fiakban” születő tettek értelője is. Ezeknek a tetteknek azonban előzménye és feltétele a gondolat, melynek mesejátékba öltöztetett drámáját, a *Csongor és Tünde* mondja el. Az egykorú bécsi színpad bájos és naiv műfaja Vörösmarty tolla alatt filozófiai drámává alakul, s ez a mű így *Az ember tragédiájának* előzményévé is válik. Csongor az álom és a cselekvés dilemmái közt dönt, s ez a döntés nemcsak Vörösmartyra érvényes, hanem az egész magyar költészetnek is szól, mely az 1830-as években máris megkezdí mindazt, amit Petőfi fog következetesen, tehát politikailag és költőileg egyaránt forradalmian, végigvinni. Népmesei alakjaival a *Csongor és Tünde* nemcsak Madách műve, hanem a *János vitéz* felé is mutat: a népköltészetet a felvilágosodás fedezte fel, a romantika aknázza ki, és azt, amit mi népiességgnek nevezünk, nem is lehet mindenestől levalasztani a romantikáról.

A *Szózat* majd csak a jelenre alkalmazza Csongor döntését: „ész, erő, És oly szent akarat” jogán követeli mindazt, amit Széchenyi és Kossuth tűzött ki célul. Ha valamit összefoglal ez a költemény, úgy igen mértéktartó és egyszerű hangon, a reformkor egész eszmeiségét, s annál ugyan nem többet, tehát mit sem előlegez 1848 forradalmi szemléletéből, nemzet és haladás

egységét azonban még oly szilárdan őrzi, mintha azok többé el nem szakadhatnának egymástól.

Vörösmarty költészetének legnagyobb teljesítményei mintegy két csoportba foghatók: az egyiknek a *Gondolatok a könyvtárban*, a másiknak a *Szép Ilonka* a legjellemzőbb darabja. Az előbbi őrzi valamit a klasszikus odából, de csak azért, hogy áttörje, s az antik templom megnyílt falán át a régi látomások új változataira tekintheessen ki. A másik, a *Szép Ilonka* románca, egyszerűbben és konkrétábban ismétli meg a régi tündérajátékokat, de ez az egyszerűség még annyira sem közelíti meg a népköltészetet, mint a *Csongor* némely részletei. Vörösmarty éppannyira érintkezik csak a népköltéssel, mint a romantika általában, s romantikája is megőrzi valamit a klasszicizmusból, s leginkább a formáit, melyeket pedig a francia kortársak oly türelmetlenül vetettek el, az olaszok azonban hűséggel megőriztek. Vörösmarty tudva-nem tudva, az olasz romantika típusához áll közel.

A *Gondolatok a könyvtárban* is kételyt fejez ki, dilemmát állít fel, akárcsak a *Csongor*, a gondolattá átminősült történelem-élmény dilemmáját, s talán a legfontosabbat, mely Eötvös-fől Madáchig, Aranyig, Keményig még annyiszor tér vissza a kor magyar gondolkodójánál: lehetséges-e a haladás — s a harc, melyet az új, a polgári viszonyok, melyekért oly kitartó harcot vívunk, nem a régi nyomort hozzák-e vissza, új arculattal? A történelmi pesszimizmus kérdéseit a *Gondolatok a könyvtárban* szinte ugyanúgy fogalmazza meg, mint *Az ember tragédiája*. A polgári átalakulás áhítóinak nálunk nem utópista álmódózók, s gondolkodásukban a jövő bal-sejtelmei elvegyülnek a nyugati civilizáció nyugtalanító tényeivel. Madách a küzdés és a bizás elvével vágja ki magát a történelmi pesszimizmus szorításából — Vörösmarty pedig a konkrét, nemzeti sors elemi feladatainak vállalásával, melyek minél elemibbek, annál súlyosabbak is. A lélek drámai magánbeszéde, melyet Vörösmarty versbe öltöztet a könyvtári *Gondolatokban*, ugyanúgy távolodik el a romantikától, mint az 1840-es évek költészete, általában, franciáknál, németeknél és oroszoknál, mert ez az évtized már annak a realista művészetnek korszaka, melynek kialakulását a romantikusok akarva-akaratlan segítették elő.

A *Szép Ilonka* azonban még utoljára megfürdik a romantika minden gyengédségében és bájában, s ez a kis remekmű, melyet a magyar romantikus költészet legnagyobb teljesítményének is tekinthetünk, a *Zulán* „dárdaerdejébe” fullasztott hősidillt ezegyszer könnyed érintéssel teremti újjá, egyetlen említéssel is érzékletesen idézi fel a Vértes erdőit, a hús forrásoknál megbúvó özekeit, s pillangó röptének csapongásával viszi a cselekményt ősz Peterdi házának külsőségtől a nagy, történelmi szintérre, Buda várába, Mátyás udvarába, a romantika operai külsőségei közé, melyek a múlt nagyságának érzékeltetése végett mégsem nélkülözhetők, mert a történelem nemcsak erdő, hús forrás, csapongó pillangó, hanem a hadvész-ülte képpel felrobogó Garák és Újlakiak szemléje is, fenséges, de tragikus szemle, melynek végeztével indokoltan hangzik a tanács: „Jobb nekünk a Vértes erdejében, Kis tanyánk ott nyugodalmat ad.” S ez a csodálatos költemény Liszt Ferenc némelyik zeneművére — talán egy a h-moll szonátára — emlékeztet, az elmúlás hangzatával, liliomhullás és ártatlanság egyesített képzetével zárul, pátosz és érzelmesség nélkül, bensőségesen, a gyengédség és a történelmi nagyság kontrasztjait a hervadás melabújában feloldva, egy olyan honvágy hangjaként, mely a magyar költészetben mindmáig el nem csitult. Ezt a formai és tartalmi tökélyt, ezt a hiánytalan kerekdedséget és zártságot, ezt a sejtetést és felidézést a magyar költészetnek egyetlen költőnél sikerült csak megismételnie: Petőfi legtökéletesebb népdalaiban. És még Jókainak legjobb lapjain, ahol a próza a *Szép Ilonka* költőiségébe olvad át, s megszólal a nosztalgia gondokaszólam, melyeknek utolsó hangzatai majd Krúdy-nál enyésznek el.

Vörösmarty érett költészete a gondolatiság jegyében áll — gondolat és cselekvés egységét valószínűleg meg. Ez a tettekhez kapcsolódó gondolatiság nemcsak az ő költészetében jelent kibontakozást, hanem a reformkor tudatának változásai menetét is tükrözi. Ahogyan Vörösmarty jutott el a múlt álomképeitől Kossuth és Széchenyi ügyének vállalásáig, úgy jutott el az akkori magyar társadalom is a régi dicsőségen borongástól egy olyan új akaratához, mely az eszméket épületekben, hajózható folyókban, hidakban, Akadémiában, Nemzeti Színházban — majd pedig forradalomban és szabadságharcban testesítette meg. Költő és kora így találkoztak egymással, s ennek a találkozásnak még évszázadnál nagyobb távolságból is érdemes a részeseivé válnunk, mert a mi korunk tudata is gazdagodik, mélyül a részeseülésben.